

نگاهی به پدیده دولت در ایران معاصر

کرونا شرط تشدید یا تعدیل دولت متورم

ایکارتون: Eric Allie

شرف لکزایی

عضو هیات علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

۱۲ فروردین هر سال، به خاطر اینکه نوع نظام سیاسی جمهوری اسلامی ایران توسط مردم و در یک رأی گیری مستقیم پذیرفته و تایید شد، تعطیل و جشن گرفته می شود. این جشن البته در میان تعطیلات نوروز خیلی ملموس نیست ولی اصل موضوع واجد اهمیت زیادی است. پیدایش نوع جدیدی از دولت در ایران پس از انقلاب اسلامی مشخصه عمده ای است که در طول تاریخ ایران تازگی دارد. اینکه برای نخستین بار در تاریخ این مرز و بوم، نظام سیاسی بر آرای مستقیم مردم مبتنی می شود و آنان قرار است در بخش های مختلف آن، چه به صورت مستقیم و چه به نحو غیرمستقیم، نقش آفرینی کنند، در مبحث ماهیت دولت، نکته کلیدی و مهمی است.

معمولا همیشه دولت برخاسته از آن چیزی است که مردم آن را طلب می کنند. از این رو در اینجا درباره ماهیت دولت بر این نکته تاکید می کنیم که دولت ها در عصر جدید عمدتاً ساخته و پرداخته آن چیزی هستند که در جامعه شکل گرفته است و به طور طبیعی در تداوم و استمرار آن دولت و با توجه به جهت گیری هایی که در راستای ارزش های جامعه است، مشارکت عمده ای دارند. با چنین منظری، این ساخت دولت جدید در ایران در واقع با حمایت و پشتیبانی و حضور مستقیم مردم اتفاق افتاد. از این رو است که این موضوع باید در تداوم دولت برآمده از این خواسته عمومی همچنان حفظ شود و بتواند به صورت مطلوبی ادامه پیدا کند. بنابراین، عدم توجه به مردم و حضور و نقش آنان می تواند انحراف اساسی در اهداف و شعارهای انقلاب اسلامی باشد.

اگر در طول تاریخ، حضور مردم در تاسیس یک دولت را بررسی کنیم انقلاب اسلامی ایران بیشترین حجم همراهی مردم را با خود داشت. این حضور مردم بود که با دمیدن بر تنور انقلاب و اوج گیری تظاهرات به رهبری حضرت امام خمینی (ره) توانست نظام سیاسی پیشین را از بین ببرد و نظام سیاسی جدیدی در ایران به وجود بیاورد که در قالب جمهوری اسلامی استقرار یافت. از این منظر رهبری مورد قبول و حضور و نقش مردم باعث این تغییر شد و اگر این حضور و نقش مردم دچار چالش و کمرق شود و مورد توجه قرار نگیرد طبیعتاً در ادامه با کاهش مشروعیت و اقتدار مواجه می شود. علاوه بر اینکه این موضوع می تواند آسیب های جدی بر کارآمدی دولت نیز وارد آورد. در نتیجه فاصله ها باید ترمیم شود و همچنان مردم اولویت و صاحب نقش و اثر باشند. بنابراین نیاز به ساختن از دولت داریم که بتواند زمینه نهادمند حضور و نقش مردم را در ساحات مختلف جامعه فراهم آورد و از آن مراقبت و حفاظت کند. با توجه به نحوه شکل گیری و پیروزی انقلاب اسلامی و تاسیس جمهوری اسلامی، به صورت طبیعی دولت مورد حمایت مردم و برخاسته از حضور و نقش مردم و مشارکت موثر و فعال آنان است که می تواند این واقعیت جدید را در جامعه تداوم بخشد و درصدد باشد که خواسته های اساسی مردم در انقلاب اسلامی را تحقق بخشد. دولت متورم به نوعی دولتی غیر مردمی هم تلقی می شود زیرا در آن، به منظور اداره امور عمومی جامعه، مردم عموماً کنار گذاشته می شوند و تلاش می شود همه چیز در دولت خلاصه و به دولت منتهی شود. دولت متورم، کمتر بر این باور است که مردم در اداره امور کشور دارای نقش باشند و مشارکت داشته باشند. از این رو دائم به سمت کوچک کردن سهم مردم حرکت می کند. در واقع برخلاف آنچه که در دنیا بر دولت حداقلی تاکید می شود، در اینجا بر نقش حداقلی مردم تاکید می شود و تا حذف مردم از حضور در تمامی امور عمومی جامعه پیش می رود. به ویژه جلوی بسیاری از حرکات خودجوش و داوطلبانه گرفته می شود. همه گوش به فرمان دولت برای فرمان های جدید هستند و اراده عمومی تحت الشعاع این دستورات قرار می گیرد. بارها پیش آمده که به مناسبت حوادثی که در دنیا اتفاق می افتد، در ایران به ندرت حرکات حمایت آمیز یا اعتراض آمیز خودجوش به وجود می آید و بلکه زمانی این اتفاق می افتد که نهاد های رسمی در این زمینه اعلام موضع کرده و فراخوان تجمع

و راهپیمایی صادر کنند. طبعاً این نگاه با آنچه خواست انقلاب اسلامی است کاملاً متفاوت است و باید زمینه حضور و مشارکت موثر مردم در عرصه های مشکلات گسترده و فاصله میان مردم و دولت از نتایج قطعی چنین وضعیتی است. بحران پاندمی کرونا ویروس البته وضعیت متفاوتی را در جامعه به وجود آورد.

۲ درباره بحرانی که کرونا ویروس بر سر جهان انسانی آورده است می توان به شیوه بدبینانه سخن گفته و آن را تحلیل کرد یا اینکه تلاش شود با نگاه خوشبینانه به آن نظر افکنده شود و به مثابه یک فرصت به آن نگاه شود تا برخی از خطاهای جبران شده و مسیر صحیح تری در ارتباط دولت و ملت شکل گیرد. بنابراین مسأله ای که در اینجا مورد توجه بیشتری است، نظریه دولت و اهمیت و نقش آن در ارتباط با کنترل و مدیریت این ویروس و پیامدهای این حضور مستقیم در فرای پایان کرونا است. جورجو آگامبن ابراز نظر کرده است که کرونا ویروس شرایط سلطه بیشتر و ایجاد محدودیت بر جامعه را به وجود خواهد آورد. از این رو بعد از پایان بحران کرونا ویروس همانا دولت ها نقش و حضور بیشتری در حوزه عمومی پیدا می کنند. تصور این است که این نگاه در عین اینکه ترسناک است اما به نظر خیالی خام است. مناسبات ملت ها و دولت ها هرگز به گذشته باز نمی گردد بلکه ممکن است رویه ها و سوبه های متفاوتی نسبت به اکنون برعهده گیرند که این رابطه را دستخوش تغییرات اندکی کند.

به نظر می رسد بتوان گفت کنترل و مدیریت فیزیکی و محدودیت بیشتر جامعه اساساً به گذشته تاریخی خود بازمی گردد. اما البته اسکان اینکه مدیریت و کنترل جامعه از طریق فضای مجازی روز به روز گسترده تر شده و افزایش یابد، وجود دارد. این موضوع البته ارتباطی با کرونا ویروس هم ندارد. جوامع با پیدایش فضای مجازی خواه ناخواه به این سمت وسوسو حرکت کرده اند. اما کنترل ها و مدیریت فیزیکی، به غیر از شرایط اضطراری مانند آنچه که اکنون با

خواست خود مردم نیز هست. امروزه که بیشتر امور به فضای مجازی وابستگی یافته، مردم خود متقاضی افزایش ارائه خدمات دولت الکترونیک و افزایش سرعت اینترنت برای انجام امور مربوط هستند و در صورتی که دولت بخواهد از این طریق شهروندان را مدیریت و کنترل کند، با این زمینه به هدف خود نائل می شود. همه می دانیم که ستاد ملی سلامت از طریق غربال گری به شناسایی افراد بیمار مبتلا به کرونا ویروس پرداخت و برخی البته به صورت داوطلبانه به این خواسته تن دادند. در واقع اهمیت توجه به مسأله سلامت باعث شد که غربال گری شهروندان به نحو گسترده ای انجام شود. از این رو مراقبت ها و کنترل ها و نظارت ها با بهره گیری از فضا و اهرم های مجازی به نظر و به احتمال زیاد در کشورهایی که ادعای دولت حداقلی داشته و دارند می تواند افزایش پیدا کند. این در حالی است که در کشورهایی مانند ایران مسأله پدیده دیگری هم مواجهیم که در شرایط بحرانی کرونا ویروس اکنون مواجهه های بیشتری نیز با آن پیدا کرده ایم و آن اینکه برخورداری از فضای مجازی و شبکه های اجتماعی در ایامی که ویروس کرونا وارد جامعه ما شده به نحو چشم گیری افزایش پیدا کرده و زمینه های بهره برداری از فضای مجازی در ایران به پیش شده است. در واقع در ایران به سمت وسوسوی حرکت می کنیم که استفاده از اینترنت و فضای سایبر فارغ از اینکه می تواند به مثابه اهرم های نظارتی و کنترلی و مدیریتی از سوی دولت نیز به کار رود، روز به روز در حال گسترش است. برای همین طبیعتاً پس از پایان کرونا با فضایی مواجهیم که شاید بتوان در آن جامعه الکترونیک را در نسبت یا دولت الکترونیک بیش از پیش مشاهده کنیم. جامعه الکترونیک در معنایی که از آن مراد می شود این است که حضور مستقیم و فیزیکی افراد برای انجام امور روزمره و جاری زندگی شان در سطح جامعه به شدت کاهش پیدا می کند و این امور بیشتر از طریق فضای مجازی انجام خواهد گرفت. حتماً توجه داریم که این امور غیر از اموری است که دولت در فضای دیجیتال شکل داده و پاره ای از امور را براساس آن پیش می برد و به ارائه خدمت می پردازد.

بنابراین ما هر روز بیشتر از گذشته به سمت وسوسوی این فضا حرکت می کنیم که در آن امکان بهره گیری از فضای مجازی هم برای مردم و ارائه خدمات از طریق فضای مجازی گسترش می یابد و هم بسیاری از امور به خصوص در عرصه های تجاری، خدماتی و حتی آموزشی از طریق فضای مجازی قابلیت ارائه پیدا می کند. در واقع در این ایام ما با یک تجربه جدید به صورت بسیار گسترده مواجه شده ایم که

در آن بهره برداری گسترده از فضای تجاری و ارائه خدمات مختلف و حتی آموزش در فضای مجازی به صورت گسترده در حال شکل گیری و تثبیت است. در این ایام شاهد هستیم که دانشگاه ها و آموزش و پرورش در حال ارائه خدمات آموزشی از طریق مجازی هستند که صرف نظر از تبعات آن، به نظر، تحولی بسیار عظیم است که طبیعتاً پیامدهای مختلف تربیتی برجای خواهد گذاشت. فضایی که قبل از بیماری کووید ۱۹ با آن مواجه نبودیم و معلوم نبود که چه زمان و چگونه به چنین ظرفیت بالایی دست یابیم اما در فضای فعلی این شرایط به اجبار فراهم شده است که این فضا می تواند به صورت موقت به نیازهای گسترده و بسر زمین مانده جامعه پاسخ دهد. این وضعیت در فضای پس از خاتمه بحران کرونا ویروس هم می تواند به صورت پررنگ تری تداوم پیدا کند و نهادینه شود. این وضعیت چنانکه ذکر شد- دوسویه است. از یک سو مردم خواهان خدمات سهل الوصول تری هستند و از سوی دیگر دولت از این طریق می تواند مدیریت و کنترل بیشتری بر جامعه اعمال کند.

بنابراین عرصه تحول در ارائه انواع خدمات در جامعه به ویژه از سطح نظر عبور می کند و به سطح عمل گسترده ای می رسد. دولت در واقع در این بخش نقش بسیار عمده و مهمی برعهده دارد و می تواند در هدایت و مدیریت بهره گیری از ارائه خدمات از طریق فضای مجازی به صورت بسیار مدبرانه ای عمل و با تقویت زیرساخت های آن، جامعه را در واقع در این تحول همراهی کند. بنابراین به یک معنا صحیح است که ما در واقع در بخش های مختلف با یک تحول مواجهیم اما اینجا، این تحول در عرصه نظریه دولت، تحول بسیار عمیقی خواهد بود و ما را در فضایی آموزش می دهد که از فضای مجازی بتوانیم امور خودمان را سامان دهیم. طبیعی است که این شرایط ممکن است باعث کاهش یا افزایش تورم دولت شود. اگر در این شرایط امور به مردم واگذار شود و دولت به سیاست گذاری و تسهیل امور بپردازد، به نظر از دولت متورم عبور خواهیم کرد اما اگر دولت خود بخواهد به این سمت وسوسوی حرکت کند شرایط دشوارتری پیش روی جامعه خواهد بود.

۳

چنانکه آمد، وضعیتی که کرونا ویروس و تاثیر آن در حکمرانی ایجاد کرده است، با توجه به شرایط ایران، از دیگر کشورها و دولت ها تا اندازه ای متفاوت است. در واقع در بخش فضای دیجیتالی و آموزش های دیجیتالی و برخورداری از ابزار مجازی به صورت بسیار گسترده در حال بسط یافتن و

بهره برداری است که اگر زیرساخت های لازم توسعه پیدا کند- به نظر با وضعیتی بسیار متفاوت نسبت به قبل از بحران کرونا ویروس مواجه خواهیم بود. مسأله دیگری که اینجا می توان مشاهده کرد این است که یکی از اهداف و شعارهای انقلاب اسلامی در این ایام احیا شد. با بحرانی که کرونا ویروس به وجود آورد، نقش و حضور

مردم به دلیل ناتوانی دولت در مواجهه با کرونا ویروس و برای اینکه از مشکلات موجود کاسته شود در صحنه حاضر شده اند. این حضور در عین حال که بسیار مغتنم و پرخیز و برکت بوده است، نوعی همدلی و همبستگی هم در بخش های مختلف و در میان اقشار گوناگون ایجاد کرده است. این فعالیت های داوطلبانه می تواند تاثیراتش را بر بخش هایی از حکمرانی، که در قالب دولت متورم ناکارآمد قابل اشاره است، برجای بگذارد و دولت هم این نقش را- که خواست اصیل انقلاب اسلامی است- به رسمیت بشناسد

مردم در فضای عمومی جامعه پررنگ تر شد. به دلیل شرایط خاص کشور و وجود تحریم های ظالمانه ای که کشور و مردم را در بر گرفته و با توجه به بودجه های ناچیز و محدود دولتی، حضور مردم و نقش مردم در فائق آمدن بر این بیماری می تواند بسیار موثر باشد.

جامعه طی دو ماه اخیر به گونه ای تغییر کرده است که تحولات آن را باید در ماه ها و بلکه سال های بعد ارزیابی کرد اما اجمالاً به نظر می رسد نقش مردم و به ویژه فعالیت داوطلبانه- با حضور افراد خیر، گروه های جهادی طلاب، دانشجویان و حضور موثر و مداوم مردم و دیگر جریان های مردمی فراهم کند. آنچه که خواست اصیل انقلاب اسلامی و تاسیس جمهوری اسلامی در ۱۲ فروردین ۱۳۵۸ است.

این حضور در عین حال که بسیار مغتنم و پرخیز و برکت بوده است، نوعی همدلی و همبستگی هم در بخش های مختلف و در میان اقشار گوناگون ایجاد کرده است.

نکته با اهمیت دیگر اینکه برخی از نهادها که در قبال از انقلاب و در اوایل انقلاب و به ویژه در دوران دفاع مقدس مبدأ و مرجع و محل جوشش و فعالیت مردم بودند دوباره احیا شده و به فعالیت متناسب این روزها پرداخته اند. برای مثال نقش مساجد به عنوان نقاط کانونی شکل دهی به فعالیت های جهادی در وضعیت فعلی احیا شده است و مساجد پس از چند روز تعطیلی، با وضعیت مطلوب خود در انسجام بخشی به فعالیت ها در مقابله با کرونا ویروس به صورت خوبی وارد عمل شدند. این حضور- به دلیل اینکه در همه محله ها و در همه نقاط کشور از نعمت حضور مساجد برخوردار هستیم- می تواند به صورت تشکیلاتی و بسیار منسجم و هدفمند ظرفیت داوطلبان برای مقابله با بحران کرونا ویروس را به کار گیرد. برای همین به احتمال زیاد موفقیت این گروه ها- به دلیل اینکه از یک وضعیت ثابت در سطح جامعه و شهرها و محلات و روستاها و مناطق مختلف برخوردارند- زیاد خواهد بود. افزون بر اینکه سایر موسسات مدنی و خیریه و فرهنگی و آموزشی هم به میدان آمده اند و ظرفیت عظیمی ایجاد شده است که می تواند به بهبود شرایط بحرانی کنونی کمک کند. این فعالیت ها یادآور فعالیت های اوایل پیروزی انقلاب و دوران دفاع مقدس است. این فعالیت های داوطلبانه می تواند به تلطیف نقش دولت و تصحیح نحوه حکمرانی موجود هم بپردازد و در واقع تاثیراتش را بر بخش هایی از حکمرانی، که در قالب دولت متورم ناکارآمد قابل اشاره است، برجای بگذارد. این فضا به دولت می گوید باید به این سمت حرکت کند که مردم را در فعالیت های جاری جامعه مشارکت داده و از حضور و توان و ظرفیت نهفته در جامعه بیش از گذشته بهره مند شود. می شود نتیجه گرفت که حضور مردم در موضوعات دیگری مانند عرصه اقتصاد نیز تحت شرایطی می تواند به بهبود شرایط اقتصادی جامعه کمک کند. همین طور تشکل های دانشجویی، تشکل های علمی و تشکل های فرهنگی می توانند نقش و حضور پررنگ تری داشته باشند و با اقدامات خود، نقش مهمی در جامعه ایفا کنند و دولت هم در واقع این نقش را، که خواست اصیل انقلاب اسلامی است، به رسمیت بشناسد و زمینه را برای حضور موثر و مداوم مردم و دیگر جریان های مردمی فراهم کند. آنچه که خواست اصیل انقلاب اسلامی و تاسیس جمهوری اسلامی در ۱۲ فروردین ۱۳۵۸ است.